

Justícia com a equitat multinacional. Síntesi d'una teoria sobre la secessió

Pau Bossacoma

Explorar la justícia de la secessió significa submergir-se en la moralitat del dret de secessió. L'autor ofereix una síntesi de la teoria secessionista que anomena *justícia com a equitat multinacional*. Aquesta teoria defensa un dret moral primari a la secessió basat en l'autodeterminació nacional. A partir d'un contracte multinacional hipotètic, la justícia com a equitat multinacional traça set requisits secessionistes en forma de principis. Aquests principis pretenen justificar i racionalitzar la demanda i l'exercici d'un dret potencialment desestabilitzador. L'autor desenvolupa la seva defensa tot contestant diverses objeccions que es poden formular contra el dret moral a la secessió i, més concretament, contra la seva teoria. En el darrer apartat, amb voluntat de cercar una canalització jurídica de l'exercici del dret moral, es proposa una doctrina constitucional per a tractar les secessions unilaterals en contextos liberals i democràtics

Objecte

En aquest article intentaré fer una aproximació sintètica, i espero que amena, a la primera part del llibre *Justícia i legalitat de la secessió*.¹ Aquest primer bloc temàtic del llibre tracta de la justícia de la secessió, és a dir, pretén fer una anàlisi filosòfica del dret moral a la secessió. Per tal d'aclarir el tema de debat, en el primer apartat del present article definiré el terme erudit de secessió, que ja avanço que popularment coneixem com a independència. La teoria de la secessió que sostinc consisteix en la defensa d'un dret moral primari a la secessió basat en l'autodeterminació nacional. Així, en el segon apartat intentaré explicar la rellevància de la nació i la seva connexió intrínseca amb l'estatalitat. Llavors ja estaré preparat per a presentar el contracte hipotètic entre nacions rere un vel de la ignorància a partir del qual desenvoluparé la idea de *justícia com a equitat multinacional*. En virtut d'aquest contracte multinacional hipotètic, identifico uns requisits secessionistes en forma de principis que les nacions haurien de complir perquè una secessió unilateral sigui moralment legítima. Com que la realitat és complexa i sovint injusta, en el següent apartat exposaré unes causes complementàries que poden matissar els principis-requisits secessionistes al·ludits. És a dir, mentre que els principis-requisits secessionistes responen més a un anàlisi ideal, les dites causes complementàries

1 BOSSACOMA, P. *Justícia i legalitat de la secessió*. Barcelona: IEA, 2015.

responen més a l'existència d'injustícies i greuges. Els apartats restants els dedicaré a procurar contestar les múltiples objeccions que es poden formular al dret de secessió i, particularment, a la teoria de la secessió elaborada per qui escriu aquestes ratlles.

Concepte de secessió

Una *secessió*, com a concepte erudit que identifica el concepte popular d'*independència*, és la separació d'una part del territori i la població d'un Estat amb atributs de sobirania per a crear un altre Estat amb atributs de sobirania. Aquesta definició inclou *secessions externes* i *secessions internes*. En una secessió interna es crea un nou Estat però aquest es manté dins de la unitat política superior, sia una federació o una confederació. Respecte de la unitat política superior, la secessió interna és una forma d'*autodeterminació interna* i, com a tal, queda més restringida pels principis de constitucionalitat i de (con)federalisme.²

Convé diferenciar una secessió d'una *redempció*. Mentre que la primera és una separació per a crear un nou Estat, la segona és una separació per a passar a formar part d'un Estat ja existent. També podem distingir secessió d'*expulsió*. En la primera, una minoria (normalment perifèrica) decideix separar-se i, en la segona, la majoria (normalment ubicada al centre) expel·leix la minoria. Una secessió tampoc no és una *dissolució*. En una secessió, per regla general, l'Estat matriu continua com a tal malgrat la minva de població i territori. En una dissolució, l'Estat matriu no té continuador i s'esdevenen diversos estats successors.

Una secessió és una separació respecte d'un Estat existent i, per tant, no hi ha independència davant d'un estat d'anarquia. Tanmateix, cal tenir present que, segons el dret internacional, existeix una presumpció de continuïtat de l'Estat sotmès a fortes pressions desintegradores. Una secessió crea un nou Estat i, com que població i territori són elements essencials de l'Estat, una secessió és sempre *grup*al i *territorial*. Finalment, les secessions poden ser *unilaterals* o *acordades* i *violentes* o *pacífiques*. Els elements de més o menys unilateralitat i ús de la força no afecten el concepte i la definició de secessió. Que no afectin el concepte no vol dir que no afectin la teoria sobre la secessió.

UNA SECESSIÓ ÉS LA SEPARACIÓ D'UNA PART DEL TERRITORI I LA POBLACIÓ D'UN ESTAT AMB ATRIBUTS DE SOBIRANIA PER A CREAR UN ALTRE ESTAT AMB ATRIBUTS DE SOBIRANIA

Per què una teoria basada en l'autodeterminació nacional?

En aquest apartat presentaré sis punts que serveixen per a explicar la posició inicial a favor d'una teoria sobre la justícia de la secessió basada en l'autodeterminació nacional:

1. *Els Estats no són anacionals i, ben sovint, són nacionalitzadors*. Cal qüestionar la capacitat dels Estats per a ser nacionalment neutres i comportar-se de manera nacionalment neutral. El valor de la neutralitat dels poders públics fou un principi rellevant del liberalisme que ha anat

2 Tot i que la teoria que defenso se centra en les secessions externes, el fet que Espanya sigui membre de la Unió Europea és una de les raons per les quals també reflexiono sobre les secessions internes.

perdent adeptes en la mesura que s'ha palesat la dificultat de l'Estat de ser indiferent davant de les diverses concepcions del bé i plans de vida dels seus ciutadans. La neutralitat estatal es predicà amb potència envers el fet religiós i, semblantment, es volgué predicar la neutralitat davant del fet nacional. Si la neutralitat respecte del primer ja és complicada, encara ho és més respecte del segon. Pensem en les festivitats, les quals ben sovint responen a motius religiosos o nacionals. Concretament, els Estats alimenten el caràcter nacional, (re)construeixen les estructures nacionals i recreen simbòlicament la nació diàriament (les institucions públiques i els governants actuen en nom de la nació; s'estableixen les legislacions i usos sobre la llengua, la ciutadania i la immigració; es mostren banderes, escuts i simbologia de tota mena; s'homenatgen els fundadors, els herois i els màrtirs de la nació; es divulguen els mites i s'expliquen visions de la història, etc.).

Tot i que en la darrera dècada del segle XX eminents autors liberals van començar a qüestionar el mite de la neutralitat, altres autors han intentat rehabilitar la neutralitat com a valor liberal des d'una perspectiva pluralista i, concretament, plurinacional. Així ho han fet Neus Torbisco i Alan Patten. El darrer considera que l'Estat té la capacitat de tractar neutralment les distintes cultures que conviuen dins seu i, en particular, creu que l'Estat pot oferir un *reconeixement igual* de les majories i minories nacionals. Patten desenvolupa una teoria sobre la *neutralitat de tractament*, la qual ve a dir que la neutralitat no opera com a prohibició estricta, sinó com a restricció que cal ponderar i que pot cedir davant d'altres raons de pes. També és interessant, com exposa Wayne Norman, que els Estats liberals i democràtics tendeixen a ser més neutrals que altres. És a dir, la neutralitat, com la majoria de principis, no es presenta com a tot-o-res, ans es mou en una dimensió de pes.

Arribats aquí, proposo el següent consens: mentre que els Estats no són ni poden ser nacionalment *neutres* (atès que sempre tendeixen a tenir, construir o afavorir una nació predominant o una nació estatal), poden intentar ser, comportar-se i raonar amb criteris nacionalment

**ELS ESTATS ALIMENTEN
EL CARÀCTER NACIONAL,
(RE)CONSTRUEIXEN LES
ESTRUCTURES NACIONALS
I RECREEN SIMBÒLICAMENT
LA NACIÓ DIÀRIAMENT**

neutrals (en la mesura que procuren ser justos i equitatius entre majories i minories nacionals).³ O sia, els Estats no són nacionalment *neutres* però poden ser (més o menys) nacionalment *neutrals*, sempre que actuïn i justifiquin de manera eminentment neutral les seves decisions respecte de les qüestions nacionals. Veurem en el següent apartat que la justícia com a equitat multinacional promou la imparcialitat i, d'aquesta manera, la neutralitat. Ara bé, com que els Estats no poden escapar de la seva dimensió nacio-

nal i costa que actuïn de manera neutral amb relació al fet nacional, una teoria sobre la secessió basada en l'autodeterminació nacional té potència explicativa i normativa.

2. *La comunitat nacional funciona, alhora, com a precondition i com a marc a la nostra llibertat i autonomia com a individus.* Del debat amb el comunitarisme, el liberalisme va aprendre que la filosofia política no podia menystenir la rellevància dels grups i les comunitats humanes. L'individu no es crea ni es desenvolupa a si mateix. Les seves concepcions del bé i els seus plans

3 Aquesta distinció lingüística sembla funcionar bé en les llengües romàniques com la catalana, però pot tenir certes dificultats d'exportació.

de vida no es decideixen ni desenvolupen de manera isolada. Hi ha comunitats que generen forts sentiments d'identitat, de pertinença, de simpaties mútues i d'autogovern. Aquestes comunitats constitutives de la identitat solen generar paràmetres a partir dels quals els membres es jutgen a si mateixos i el seu entorn. Tals comunitats culturals poden condicionar, doncs, les fronteres d'allò imaginable i els límits d'allò possible. Així, com que la llibertat i l'autonomia personals estan molt vinculades a aquestes comunitats, el liberalisme no les pot obviar. En efecte, prendre's seriosament l'autonomia individual requereix tenir cura de la salut dels contextos culturals en els quals les decisions individuals s'emmarquen. Al cap i a la fi, seguint Yael Tamir i Neil MacCormick, les persones són "individus contextuals".

3. *Ser membre d'una nació pot dotar de major significat les nostres accions individuals ja que aquestes poden constituir èxits o fracassos col·lectius.* Per una banda, els èxits individuals –sia en l'art, l'espectacle, l'esport, la ciència, les humanitats, etc.– poden ésser interpretats en clau patriòtica i això pot realçar la satisfacció i els esforços individuals i col·lectius. Per l'altra, els malfets, els crims, les injustícies i la resta de possibles conductes iniquies d'alguns membres de la comunitat nacional solen fer sentir vergonya i rebuig a la resta de membres. Aquest sentiment de vergonya i rebuig no és negatiu si ve acompanyat d'accions proporcionades, esforços i recursos a fi de prevenir, sancionar i re-encaminar aquestes males conductes. La comunitat nacional pot ésser un grup humà psicològicament ben predisposat per a reprovar certes conductes individuals, assignar responsabilitats, evitar el dilema dels aprofitats (*free riders*) i, alhora, promoure la rehabilitació d'aquests membres desencaminats.

4. *La diversitat nacional és una de les fonts principals de diversitat cultural i política al món.* En general, una realitat nacional necessita el reconeixement i la garantia d'un espai públic i d'una estructura política per a manifestar-se amb plenitud. Això és així perquè les comunitats nacionals són inherentment polítiques i inherentment culturals. I, en la mateixa línia, els nacionalismes solen ser culturals i polítics a la vegada. Per altre costat, el liberalisme polític, més enllà de la neutralitat, realça els valors del pluralisme i la diversitat. Ara bé, tot i que la diversitat nacional és una diversitat cultural i política a respectar, el respecte a tal diversitat no es pot convertir en un argument merament estètic, ni es pot fer una analogia simple amb el respecte a la biodiversitat. Una realitat nacional, en les seves manifestacions culturals i polítiques, ha de respectar els principis de llibertat, igualtat i autonomia personals. Ja veurem que no tot nacionalisme mereix el mateix respecte i que només el nacionalisme liberal serà digne d'un dret de secessió, mentre que el nacionalisme no-liberal només serà titular d'un dret d'autonomia en el si de l'Estat matriu. El perill del nacionalisme il·liberal és que acabi restringint en excés la diversitat i el pluralisme en el seu interior.

5. *Les nacions són comunitats morals que tenen valor intrínsec i instrumental per raó dels valors que generen.* Les nacions són comunitats morals en la mesura que produeixen certs valors com ara el respecte, l'autocontenció, la confiança, la lleialtat, l'altruisme, la cooperació i la solidaritat. Aquests valors tenen valor intrínsec i, en la mesura que poden ser considerats béns públics, tenen valor instrumental. El valor intrínsec és valuós per si mateix, sense necessitat de produir resultats

ELS ESTATS NO SÓN NACIONALMENT NEUTRES PERÒ PODEN SER (MÉS O MENYS) NACIONALMENT NEUTRALS, SEMPRE QUE ACTUÏN I JUSTIFIQUIN DE MANERA EMINENTMENT NEUTRAL LES SEVES DECISIONS RESPECTE DE LES QÜESTIONS NACIONALS

útils o beneficiosos. El valor instrumental és rellevant en la mesura que ajuda a gestionar millor els Estats socials i democràtics contemporanis. L'altruisme, la cooperació i la solidaritat permeten desenvolupar més fàcilment l'Estat del benestar. El respecte, l'autocontenció, la confiança i la

lleialtat permeten desenvolupar més fàcilment l'Estat democràtic i, concretament, ajuden a desplegar una democràcia més deliberativa i consensual.

**UNA REALITAT NACIONAL
NECESSITA EL RECONeixEMENT I
LA GARANTIA D'UN ESPAI PÚBLIC
I D'UNA ESTRUCTURA POLÍTICA
PER A MANIFESTAR-SE AMB
PLENITUD. AIXÒ ÉS AIXÍ PERQUÈ
LES COMUNITATS NACIONALS SÓN
INHERENTMENT POLÍTIQUES I
INHERENTMENT CULTURALS**

6. *La identitat nacional forma una part important de la identitat subjectiva de les persones i no respectar aquesta identitat pot afectar el benestar individual i, fins i tot, pot ésser una forma d'infligir dany.* Atès que la identitat nacional és una part important de la identitat subjectiva de les persones i el benestar individual del membre d'una comunitat nacional depèn de la possibilitat de donar una expressió pública plena d'aquesta identitat, es genera un deure moral de reconeixement. Com que la identitat nacional

no es crea isoladament sinó col·lectivament, el reconeixement públic és un factor decisiu. De fet, la manca de reconeixement demostra una manca de respecte de l'altre ésser moral (és a dir, de l'altra identitat personal o col·lectiva). Així, els interessos d'un grup nacional en l'autorespecte, el reconeixement públic i la prosperitat del seu grup són part dels interessos humans més vitals i, com a tals, requereixen un reconeixement en forma de dret moral a l'autodeterminació nacional.

No obstant aquests sis punts, l'aposta per una teoria fonamentada en l'autodeterminació nacional prendrà tot el seu sentit una vegada exposades les raons per abandonar una teoria secessionista basada únicament en la voluntat democràtica i una vegada diferenciats els grups nacionals dels grups ètnics. Així doncs, prego paciència als lectors que trobin a faltar raons i argumentacions en aquest apartat.

El contracte multinacional hipotètic

El liberalisme polític sovint ha usat teories contractuals per a legitimar l'Estat i el seu ordenament jurídic. Però s'ha teoritzat poc sobre el *demos* (el poble) i molt sobre la *cràcia* (el poder). El poble sobre el qual s'aplica el contracte ha estat durant massa temps una dada preestablerta, fora del debat normatiu. Mentre que la cruesa dels fets s'ha intentat mitigar pel que fa a l'exercici del poder, els fets han seguit determinant l'extensió i delimitació del *demos* sense paràmetres normatius liberals i democràtics. Llargament, doncs, s'ha teoritzat sobre com s'ha de governar, però no sobre qui s'ha de governar o, més ben dit, qui es pot autogovernar.

Per a posar fil a l'agulla, la justícia com a equitat multinacional aborda aquesta qüestió a partir d'un contracte multinacional hipotètic inspirat en el mètode contractual de John Rawls. El contractualisme rawlsià emprà dos instruments teòrics per a dissenyar els principis de justícia: la posició original i el vel de la ignorància. En el contracte multinacional hipotètic, *la posició original* consisteix en un estat de coses imaginat en el qual les nacions estan representades igualment en tant que comunitats morals i el resultat no està subjecte a contingències arbitràries o a l'equilibri relatiu entre forces nacionals. La posició original és el context ideal en el qual se

celebra el contracte hipotètic entre nacions per a fundar l'Estat multinacional. El mètode contractual hipotètic entre nacions funciona correctament a partir del pressupòsit liberal segons el qual són les nacions les que poden jutjar millor els seus interessos grupals (i, per extensió, els seus membres). *El vel de la ignorància* garanteix l'equitat perquè priva les nacions contractants de conèixer: (1) el seu pes polític, (2) el seu pes militar, (3) el seu pes demogràfic, (4) el seu pes econòmic, (5) el seu pes cultural, entre altres diferències de la mateixa naturalesa. En canvi, les nacions rere el vel de la ignorància sí que saben que els Estats no són nacionalment neutres i que, per tant, les nacions minoritàries corren el risc de no ésser tractades, reconegudes o representades degudament.

Aquest mètode contractual intenta dissenyar un procés racional (deductiu) que es basi en una justícia procedimental pura. Ho il·lustraré a partir d'un exemple quotidià. Quan l'àvia ens comprava un dolç que el meu germà i jo ens havíem de repartir, ens deia: “un talla i l'altre escull”. D'aquesta manera casolana, l'àvia no exigia un resultat concret sinó que creava un procediment el resultat del qual, en principi, seria just. Dic en principi perquè cal controlar que el procediment es desenvolupi sense coaccions, a partir de la racionalitat i l'equitat. Quan el que talla no és el que escull, es crea una mena de vel de la ignorància, car és el germà qui escollirà. El vel de la ignorància genera tres efectes positius. El primer, que tractes els altres (en el cas que ens ocupa el germà o la resta de nacions de l'Estat) com voldries que et tractessin a tu. El segon, que impedeix conèixer posicions de privilegi naturals o socials de tal manera que la decisió es pren en consideració de les posicions més febles i seguint un criteri de prudència. El tercer, que permet dissenyar una justícia *autònoma* i no *heterònoma* (és a dir, que permet que siguin les parts les que decideixin sobre allò just, en comptes de recórrer a un tercer imparcial o a una noció de drets naturals).

Hi ha una diferència remarcable entre el contracte multinacional hipotètic i el mètode “un talla i l'altre escull”: el primer és un mètode *hipotètic* i el segon és un mètode *practicable*. El primer és un instrument teòric per a avaluar normativament la realitat i, en canvi, el mètode de l'àvia és apte de generar directament obligacions normatives en la pràctica. Vull dir, doncs, que el contracte hipotètic no és un contracte real que generi dret i deures per si mateix, sinó que serveix per a fer propostes i crítiques normatives. O sia, mentre que el contracte multinacional hipotètic és un instrument purament teòric, el mètode “un talla i l'altre escull” és un mètode que transcendeix la teoria pura. Feta aquesta advertència, és moment d'exposar el contracte hipotètic que les nacions, en la posició original i rere el vel de la ignorància, acordarien per a regir l'Estat multinacional:

1. Cada nació que forma part d'un Estat multinacional actuarà d'acord amb el pacte constitucional sempre que respecti: (*Principi de constitucionalitat*)
 - 1.1) un tracte no discriminatori als membres de les comunitats nacionals minoritàries. (*Principi de no-discriminació negativa*)
 - 1.2) si són necessàries o convenients desigualtats de tracte entre els membres de les diferents comunitats nacionals, tals desigualtats han de ser a favor dels membres de la comunitat nacional minoritària. (*Principi de discriminació positiva*)
 - 1.3) un mínim d'autodeterminació nacional interna. (*Principi d'autodeterminació interna*)

**EL MÈTODE CONTRACTUAL
HIPOTÈTIC ENTRE NACIONS
FUNCIONA CORRECTAMENT
A PARTIR DEL PRESSUPÒSIT
LIBERAL SEGONS EL QUAL SÓN
LES NACIONS LES QUE PODEN
JUTJAR MILLOR ELS SEUS
INTERESSOS GRUPALS**

2. Una comunitat nacional minoritària que forma part de l'Estat multinacional es podrà secessionar unilateralment quan concorrin els següents requisits: (*Principi d'autodeterminació externa*)
 - 2.1) la secessió unilateral ha de ser fruit d'un procés democràtic dins de la pròpia comunitat nacional amb unes majories clares i un procés deliberatiu extens, intens i de qualitat.⁴ (*Principi de democràcia*)
 - 2.2) haver esgotat prèvies vies d'acord sota l'obligació de negociació de bona fe.⁵ (*Principi de pactisme i de bona fe negociadora*)
 - 2.3) el nacionalisme que inspire o fonamenti la secessió ha de ser un nacionalisme liberal.⁶ (*Principi de necessitat d'un nacionalisme liberal*)
 - 2.4) garantir el respecte dels drets humans i la protecció dels drets de les minories durant el procés secessionista, durant el procés constituent i una vegada els poders del nou Estat s'hagin constituït.⁷ (*Principi de respecte dels drets humans i de protecció de les minories*)
 - 2.5) la concentració de la comunitat nacional minoritària en un territori concret situat als confins de l'Estat multinacional. (*Principi de territorialitat*)
 - 2.6) fruit d'una secessió, tant l'Estat nounat com l'Estat matriu han d'esdevenir unitats territorials objectivament capaces de satisfer les potestats públiques suficients per a exercir una sobirania efectiva i independent sobre el territori i sobreviure en un context global. L'Estat matriu no pot veure alterada de manera substancial la seva riquesa. Si l'Estat matriu no té un deure de suportar els danys i perjudicis derivats d'una secessió, ha de ser reparat, rescabalat o subsidiat per part del nou Estat. Si i només si la reparació, el rescabament o el subsidi no són possibles, es podrà evitar justament la secessió. (*Principi de suficiència i de supervivència*)
 - 2.7) fruit d'una secessió, no s'han de produir danys greus a tercers que no tinguin el deure racional de suportar. Si els tercers no tenen un deure de suportar aital dany als seus legítims interessos, han de ser reparats o rescabalats. Si i només si la reparació o el rescabament no són possibles, es podrà evitar justament la secessió. (*Principi d'evitar danys greus a tercers*)

4 El procés serà inqüestionablement democràtic si concorren processos representatius i de participació directa de la ciutadania. Les nacions no sempre han existit, ni sempre existiran immutables. El principi de democràcia té la funció de recollir aquesta existència i voluntat no estàtica de la nació. El contracte multinacional, en ser hipotètic, no genera problemes respecte de l'aparició i la desaparició de nacions.

5 Cal notar que he canviat lleugerament el nom del principi i la seva formulació. Prèviament l'anomenava "Principi de bilateralitat" i parlava "d'acord bilateral" però he cregut pertinent obrir-lo més per tal d'encabir pactes, acords i negociacions multilaterals (entre les parts rellevants a la llum del cas concret). *Pactisme*, doncs, és un terme més ampli que bilateralitat i, a més a més, que entronca bé amb la història constitucional i política catalana.

6 Aquesta podrà ser una causa antiseccionista sempre que el nacionalisme majoritari de l'Estat matriu sigui liberal. Aquest matis formaria part de la teoria no ideal de la secessió. Cal tenir present que la teoria sobre la secessió aquí presentada se centra fonamentalment en el context liberaldemocràtic. Altrament dit, la justícia com a equitat multinacional és aplicable en el context de democràcies liberals multinacionals i, en menor mesura, en altres contextos no liberals i no democràtics. Ho veurem en el proper apartat.

7 Aquesta podrà ser una causa antiseccionista sempre que l'Estat matriu respecti els drets humans i la protecció de les minories. En aquest sentit, em remeto a la nota anterior.

Les causes complementàries

Els principis secessionistes del contracte multinacional hipotètic estan pensats per a contextos de liberalisme democràtic, però la justícia com a equitat multinacional no oblida l'existència de contextos no ideals i traça certes pautes per a modular els valors, principis i regles morals aplicables. En general, quan l'Estat matriu hagués comès o continués cometent una injustícia contra el territori secessionista, els requisits secessionistes es poden minimitzar o evaporar tot facilitant la recuperació de l'estatalitat o l'exercici de la secessió. Quan la nació secessionista o el seu nacionalisme fos il·liberal i l'Estat matriu liberal, el dret d'autodeterminació externa es podria convertir en un simple dret d'autodeterminació interna (*Principi d'autodeterminació interna*), quedant l'Estat matriu liberal en una posició de garant dels drets fonamentals de les persones i de la protecció de les minories (*Principi de necessitat d'un nacionalisme liberal* i *Principi de respecte dels drets humans i de protecció de les minories*).

Quines injustícies pot cometre l'Estat matriu que minimitzin o facin desaparèixer els requisits secessionistes? Una llista oberta (no taxada) de causes complementàries podria ser la següent: (1) colonialisme i imperialisme, (2) ocupació i dominació amb violència, força o intimidació, (3) violació greu, continuada i selectiva de drets humans, (4) redistribució discriminatòria, (5) vulneració de l'autodeterminació nacional interna, etc. És usual i intuïtiu al·legar alguna d'aquestes causes per a reclamar l'estatalitat, sia com a causes independents o complementàries als principis de nacionalitat i de democràcia. Segons la justícia com a equitat multinacional, no és necessari al·legar alguna d'aquestes causes complementàries per a reivindicar el dret unilateral de secessió. Ara bé, que no sigui necessari al·legar-les no vol dir que no sigui pertinent. Tal pertinència es deu als efectes normatius i polítics que poden tenir. En general, aquests efectes poden servir per a definir l'entitat secessionista, disminuir els requisits secessionistes, dificultar les oposicions legítimes de l'Estat matriu a la secessió i facilitar el reconeixement internacional del nou Estat.

Més concretament, les causes complementàries poden ajudar a: (1) identificar el territori i la població que tenen dret de secessió –el territori maltractat pot ajudar a delimitar l'àmbit territorial de la secessió–; (2) excloure o matisar l'exigència de majories democràtiques secessionistes –no és moralment necessària una decisió democràtica per a expulsar una potència invasora que acaba de conquerir el territori–; (3) reduir o expandir el dret individual de vot en la decisió secessionista –seguint l'exemple, els soldats i funcionaris invasors no tindrien dret de vot i el podrien tenir els expulsats del territori fruit de la invasió–; (4) alleujar la necessitat de pactisme i negociació tot alimentant la via de la secessió unilateral –no és moralment necessari negociar amb una potència invasora i violenta–; (5) matisar la rellevància dels arguments de l'Estat matriu basats en els principis de sobirania, unitat, indivisibilitat i integritat territorial, puix que la perpetració d'injustícies els fa perdre la força normativa –un excés de pressió centrípeta pot legitimar una major pressió centrífuga–; (6) minimitzar fins a fer desaparèixer els deures de solidaritat enfront de l'Estat matriu –les injustícies i greuges estronquen les obligacions de

ELS PRINCIPIS SECESSIONISTES DEL CONTRACTE MULTINACIONAL HIPOTÈTIC ESTAN PENSATS PER A CONTEXTOS DE LIBERALISME DEMOCRÀTIC, PERÒ LA JUSTÍCIA COM A EQUITAT MULTINACIONAL NO OBLIDA L'EXISTÈNCIA DE CONTEXTOS NO IDEALS I TRAÇA CERTES PAUTES PER A MODULAR ELS VALORS, PRINCIPIS I REGLES MORAIS APLICABLES

justícia redistributiva–; (7) desencadenar i promoure l'obligació moral, política i, fins i tot, jurídica de reconeixement internacional tot mitigant el principi internacional de no-intervenció en els afers interns d'altres Estats –la violència desproporcionada de l'Estat matriu a voltes promociona el reconeixement perquè, d'aquesta manera, els tercers Estats converteixen un conflicte intern en un conflicte internacional–.

L'objecció de les secessions de vanitat

Les *secessions de vanitat*, en paraules de Wayne Norman, són aquelles secessions que manquen de justa causa. L'apel·lació a les justes causes ens porta cap a les teories remeieres. Aquestes teories entenen el dret moral de secessió com un dret reparador i reaccional contra les injustícies o les greuges que pateix un territori concret de l'Estat. Per consegüent, segons les teories remeieres, el dret de secessió és un tipus de dret moral de revolta. Així doncs, si tots els ciutadans pateixen una injustícia, el titular del dret moral de revolta seria tota la ciutadania de l'Estat. En canvi, si només un territori concret pateix tiranies selectives, aquest territori seria titular d'un dret moral de secessió.⁸

El dret internacional vigent respon a teories remeieres puix que reconeix, a gran trets, el dret de secessió de les colònies i dels territoris ocupats i dominats per la força. Sembla, a

**LA JUSTÍCIA COM A EQUITAT
MULTINACIONAL RECLAMA
UN RECONeixEMENT IGUAL
ENTRE NACIONS MÉS
QUE ENTRE MEMBRES
D'AQUESTES NACIONS**

més, que s'està erigint un dret internacional de secessió dels pobles oprimits que sofreixen vulneracions greus i continuades dels drets humans. Tanmateix, aquestes causes són excessivament exigents quan es teoritza sobre el dret de secessió en contextos liberals i democràtics. Així, les teories remeieres han adaptat el seu discurs a aquests contextos a partir d'exigir injustícies menys greus perquè es generi un dret de secessió. En aquest sentit, Alan Patten considera que les minories nacionals tenen dret de

secessió quan l'Estat matriu no estableix mecanismes que els assegurin un nivell just de reconeixement i d'autogovern. Per contra, si els membres de la minoria nacional són reconeguts com a grup amb potestats d'autogovern, el dret de secessió es mantindria dormant mentre se satisfés el principi de reconeixement igual entre majories i minories nacionals.

Tot i que la justícia com a equitat multinacional podria semblar satisfeta amb aquesta teoria remeiera, hi ha una sèrie d'arguments que ho qüestionen. Primer, ja hem vist que Patten defensa que és possible la neutralitat de l'Estat enfront del fet nacional, però no podem oblidar la dificultat d'aquesta possibilitat i l'existència de circumstàncies i raons que poden desplaçar el principi de neutralitat. Segon, mentre que la teoria de Patten sembla posar en entredit la possibilitat de reconeixement igual en el nou Estat, la justícia com a equitat multinacional, a partir del *Principi de necessitat d'un nacionalisme liberal* i el *Principi de respecte dels drets humans i de protecció de les minories*, intenta assegurar que no es produeixin restriccions internes i que

8 En contrast, tal com acabem de veure a l'apartat anterior, segons la justícia com a equitat multinacional, les injustícies o greuges selectius que pateix una nació no són el fonament últim del dret moral de secessió, sinó *causes complementàries* que fan desaparèixer o reduir els requisits secessionistes.

hi hagi un reconeixement equitatiu dels diversos grups culturals en el si de l'Estat nouat. Tercer, les nacions en la posició original i rere el vel de la ignorància semblarien més inclinades a establir un dret primari de secessió condicionat i qualificat que un dret de secessió com a remei a un reconeixement i una acomodació injustos. Per tant, la justícia com a equitat multinacional reclama un reconeixement igual entre nacions més que entre membres d'aquestes nacions. De fet, la proposta de Patten es pot sostenir millor a partir d'un contracte hipotètic entre ciutadans en el qual els béns primaris inclouen, per exemple, la cultura, la identitat i, més precisament, la identitat nacional i el seu reconeixement. En definitiva, la teoria de Patten és més individualista.⁹

Hi ha arguments menys abstractes i més institucionals. Quart, no es poden infravalorar els poders de l'Estat matriu i de la societat internacional per a imposar condicions sobre els termes de la secessió i el poder constituent del nou Estat. Cinc, fruit de la dificultat tant d'analitzar el reconeixement i l'acomodació amb un test purament objectiu com de trobar un àrbitre adequat per a conèixer aquests casos de secessió, augmentar o reduir els requisits democràtics esdevé una manera més gradual, refinada i pragmàtica per a tractar el tema. Altrament dit, com més injust sigui el tractament estatal de les minories nacionals, menys requisits democràtics exigiria la secessió. Finalment, mentre que la proposta de Patten s'aplica com a tot-o-res, la justícia com a equitat multinacional busca aplicar-se en una dimensió de pes. Per consegüent, mentre que la primera manca de gradualisme, la darrera no només respon sobre l'existència d'un dret de secessió, també sobre els principis, les condicions i els requisits pel seu exercici.

L'objecció de la pura voluntat democràtica

En contraposició a les teories remeieres, hi ha les teories secessionistes primàries, les quals defensen l'existència d'un dret moral primari a la secessió. *Primari* en el sentit que és independent de la violació prèvia d'altres drets, o sia, que no és un dret reaccional o reparador enfront d'injustícies i greuges. Les teories secessionistes primàries se subdivideixen en les teories *adscriptives* i les teories *electives*. Les teories *adscriptives* atribueixen el dret de secessió a cert tipus de comunitats humanes, generalment grups culturals i concretament comunitats nacionals. És a dir, les teories *adscriptives* solen estar vinculades al principi de nacionalitat, en virtut del qual les nacions tenen un dret primari a l'autodeterminació. Altrament, les teories *electives* defensen un dret de secessió de qualsevol grup de persones concentrat territorialment quan fa algunes generacions que habita el territori, sense necessitat de formar un tipus de grup cultural concret. Tot i que discrepen en l'*auto*, la majoria de teories primàries coincideixen en què la *determinació* ha de ser per via democràtica. A més,

EL DRET A DECIDIR PARTEIX D'UNA CONCEPCIÓ EXAGERADAMENT OPOSADA ENTRE DRET I DEMOCRÀCIA, ENTRE PRINCIPI DE CONSTITUCIONALITAT I PRINCIPI DE DEMOCRÀCIA

9 Aquesta mena de contracte hipotètic l'esbossa Weinstock. Segons l'autor, els membres d'un futur Estat multinacional idealment possibilitarien la secessió només en aquells casos en els quals els interessos fonamentals d'un grup específic estiguessin en risc. Tanmateix, a causa de la manca d'un tribunal adequat per a jutjar si aquests interessos realment perillaven, les parts acordarien un dret de secessió sotmès a certes barreres procedimentals.

la rellevància de la consciència nacional per a definir una nació, en la mesura que apel·la a un sentiment popular intersubjectiu, apropa les teories primàries.

Malgrat aquestes connexions entre teories primàries, és rellevant distingir-les a efectes teòrics i pràctics. Les teories electives es fonamenten en el principi de lliure associació política com a legitimador d'un dret democràtic general a la secessió. La lliure associació política ressalta la rellevància que l'Estat es basi en el consentiment individual dels seus membres. Tanmateix, apa-

**TAN IMPROBABLE ÉS QUE UN
ESTAT MATRIU ES BASI EN EL
CONSENS UNÀNIME COM QUE
UNA SECESSIÓ SIGUI DECIDIDA
DEMOCRÀTICAMENT PER
UNANIMITAT**

reixen problemes teòrics i pràctics. Pel que fa als teòrics, el consentiment del qual parlen les teories contractualistes sol ser o bé un consentiment tàcit (com el de Locke) o bé un consentiment hipotètic (com el de Rawls). Per tant, no és un consentiment real i exprés. El contracte multinacional hipotètic no requereix un consentiment exprés de les nacions que formen part de l'Estat multinacional, sinó que presumeix un consentiment subjecte a uns principis, requisits i condicions. Així doncs, mentre que la legitimitat d'una associació

de dret privat dependria del consentiment exprés dels seus membres, la legitimitat moral d'un Estat multinacional, com a associació de dret públic destinada a satisfer els interessos generals, dependria de la conformitat amb el consentiment hipotètic o justícia com a equitat multinacional.

Un altre problema de les teories electives és que són menys explicatives que les teories adscriptives. Les secessions i les demandes secessionistes generalment provenen de grups culturals i usualment de grups nacionals. Per altra banda, tal com hem avançat, els Estats contemporanis no són cosmopolites ni *anacionals*, sinó ben sovint són *nacionalitzadors*. És recurrent que la nació reclami estructures d'Estat i que els Estats construeixin estructures nacionals. I és que ja hem vist que la nació aporta uns valor instrumentals, com la lleialtat, l'altruisme, la cooperació i la solidaritat, que interessin molt a l'Estat.

Passem a problemes més pràctics. Tan improbable és que un Estat matriu es basi en el consens unànime com que una secessió sigui decidida democràticament per unanimitat. Si el principi del consentiment fos aplicat amb tota la seva contundència, conduiria a la desobediència institucional i a l'anarquia. Un problema addicional que comporten les teories electives és que donen via lliure a una fragmentació territorial excessiva. Ho veurem en un apartat venidor. Un ulterior problema d'aquestes teories és que no impedeixen la secessió d'un simple grup de persones riques concentrades territorialment. Malgrat que hi ha nacions més riques que altres, una nació no és una mera agrupació de persones riques. Les nacions, més enllà de l'element essencial de la consciència nacional, tenen elements objectius o objectivables (història, llengua, tradicions, mites, costums, dret, associacionisme...). A més, solen tenir uns elements estructurals que, en comptes d'excloure els més pobres del grup, normalment els emparen. Una nació tendeix a vetllar pel benestar dels seus membres.

Vegem com es transposaria aquest debat en el discurs polític català. Mentre que les teories associatives s'il·lustren millor amb el *dret a decidir*, les teories adscriptives amb el *dret a l'autodeterminació nacional*. Amb el benentès que ambdós drets són apel·lacions morals,¹⁰ cal enfrontar-se de manera oberta i racional contra les teories restrictives sobre el dret unilateral a la secessió. Encara que el dret a decidir convenci a l'opinió pública catalana, no aconseguirà

¹⁰ El Tribunal Constitucional espanyol ha constitucionalitzat una versió molt suau del *dret a decidir* tot interpretant que es pot decidir tot allò que sigui conforme a les disposicions materials o procedimentals de la Constitució (Sentència 42/2014).

despistar, i encara menys convèncer, als cercles de poder i d'opinió estatals i internacionals. El dret a decidir parteix d'una concepció exageradament oposada entre dret i democràcia, entre principi de constitucionalitat i principi de democràcia. Però resulta que la Constitució espanyola i l'ordenament jurídic que aquesta culmina és fruit d'un procés democràtic i estableix el marc legal que permet que la democràcia funcioni. Els poders polítics i jurisdiccionals espanyols no neguen el valor del principi democràtic, sinó que el situen en un terreny de joc territorialment major.

L'objecció de la desigualtat de tracte amb altres comunitats culturals

Què són i què tenen les nacions que les fa diferents d'altres comunitats culturals i mereixedores d'un dret d'autodeterminació en forma de secessió? Norman intenta trobar elements definidors i identificadors de les nacions: (1) les nacions són un tipus de comunitat humana; (2) no són Estats ni simples grups ètnics, tot i que moltes d'elles tenen elements ètnics i tenen o volen tenir atributs d'estatalitat; (3) les nacions no es poden identificar a partir d'un conjunt tancat de característiques, però tendeixen a tenir o reclamar una pàtria i unes memòries compartides; (4) són comunitats imaginades o, més explícitament, comunitats de sentiment; (5) un nombre rellevant dels seus membres creu que formen una nació i que, com a tal, mereix cert grau d'autodeterminació. Els darrers punts relacionen un sentiment de pertinença amb la idea de nacionalisme com a postulat normatiu, però el nacionalisme necessita nacions com a protagonistes del seu discurs. Això porta cap a problemes d'endogeneïtat i circularitat. Qui va primer, les nacions o el nacionalisme? Aquests problemes són difícils d'evitar perquè les nacions són construccions socials i, com a tals, no poden escapar dels postulats normatius i, al mateix temps, el discurs normatiu no es crea en el buit social. Es nodreixen mútuament.

LES COMUNITATS NACIONALS S'ACOSTUMEN A IDENTIFICAR A PARTIR D'UNA SÈRIE DE TRES OBJECTIUS, NO NECESSARIS NI SUFICIENTS PER SI MATEIXOS

Les comunitats nacionals s'acostumen a identificar a partir d'una sèrie de trets objectius, no necessaris ni suficients per si mateixos, com una història compartida, unes tradicions, uns costums, el dret, la llengua, una cultura popular, certs valors morals, l'art, les festes, els mites, les institucions polítiques, un territori actual o ancestral. Hi ha elements psicològics destacables: la consciència nacional, el sentiment de pertinença, les simpaties mútues i la voluntat compartida d'autogovern. Quan un grup s'autodiferencia de la resta (consciència nacional), genera vincles personals intensos (sentiment de pertinença), desperta valors de lleialtat, cooperació i solidaritat entre els seus membres (simpaties mútues) i es vol governar a si mateix (voluntat d'autogovern), es desenvolupa una estructura que va més enllà d'un caràcter, el qual a vegades pot ser contingent i no especialment genuí.¹¹ Aquests elements ens porten a posar l'accent en l'estructura de comunitat que genera la nació.

¹¹ Tot i que els mites són similars entre les diverses nacions, aquesta semblança no té perquè negar l'existència d'aquestes sinó subratllar, una vegada més, la importància de l'estructura per sobre del caràcter. Car la rellevància dels mites no rau en la seva originalitat o singularitat, sinó en la convicció compartida, arrelada i duradora que són els nostres mites i, com a tals, ens uneixen com a comunitat. Això sembla conduir-nos al *mythomoteur* d'Abadal i Vinyals, o sia els mites com a creadors d'identitat i unitat de grup. Quelcom similar podem dir dels valors morals i legals, ja que no necessitem provar que siguin únics i exclusius d'una nació, sinó que són valors que, els comparteixin o no els comparteixin altres nacions, identifiquen i uneixen un *nosaltres*.

Massa sovint les conceptualitzacions de la nació han destacat en excés el caràcter en detriment de l'estructura nacional. El llibre *Justícia i legalitat de la secessió* també es dol d'aquest mal. Tot aprofitant l'avinentesa, subratllaré la rellevància de l'estructura de la nació i de les minories nacionals. És a dir, més enllà dels trets i continguts específics i singulars de cada comunitat nacional (caràcter), també cal fixar-se en la manera de producció, reproducció i modificació de trets i continguts (estructura). Altrament dit, potser la capacitat de generar, transmetre i alterar la tradició és més rellevant que certa tradició en si mateixa. Així, mentre que el caràcter posa més èmfasi en el *present-passat*, l'estructura apunta més cap al *present-futur*.¹² Mentre que el caràcter recull elements més ètnics, l'estructura recull elements més institucionals.¹³

Els grups ètnics, entesos com a grups immigrants (seguint Joan Francesc Mira i Will Kymlicka), sovint comparteixen trets característics similars a les nacions (com ara una llengua i uns costums) però, ben sovint, en abandonar els seus territoris d'origen, han perdut elements estructurals rellevants (per exemple, els poden mancar institucions per a mantenir, desenvolupar i modernitzar els seus elements característics). A continuació, procuraré oferir arguments per a

defensar la diferència entre grups nacionals i grups ètnics o immigrants pel que fa a l'autodeterminació territorial i, en especial, pel que fa a la secessió. Diferència, per cert, que la intuïció i el dret ja solen fer.

És pertinent, en primer lloc, destacar el que n'he vingut dient *la rellevància normativa del temps i la terra*. Els drets d'autodeterminació territorial no són arribar i moldre. És normativament rellevant la prioritat temporal en l'assenta-

ment i el pas del temps d'ençà que aquest s'ha produït. En principi, tal assentament no només es basa en alçar una bandera i una tanca. La rellevància normativa de la terra requereix vincles sedentaris, intensos, continuats i permanents en un territori concret (d'acord, òbviament, amb els usos escaients a cada lloc).

El següent pas consisteix en argumentar si la decisió de migrar pot ésser considerada com a voluntària. Aquí convé evocar la distinció entre immigrants i refugiats. Si la migració no fos voluntària, quina diferència hi hauria entre els primers i els segons? Un exemple comú en les democràcies liberals d'avui pot ajudar a il·lustrar el concepte de lliure voluntat. Imaginem que una família es queda sense diners perquè ambdós progenitors perden la feina arrel d'una crisi econòmica. A fi d'alimentar els seus fills i oferir-los una bona educació, els progenitors es veuen forçats a vendre's casa seva i traslladar-se a un immoble molt modest d'un barri marginal. No obstant la decisió de vendre està extremadament condicionada o fins i tot determinada per les circumstàncies, això no viciaria *prima facie* el consentiment, com a mínim en termes legals.

12 No obstant això, segueixo refusant la definició de la nació com a projecte. *Vid.* BOSSACOMA, P. "Secesión, democracia y derecho".

13 L'existència d'unes institucions públiques nacionals, d'un sistema de partits propi i d'un sistema jurídic diferenciat poden ser elements més estructurals que no pas característics. Els elements psicològics esmentats també formen part de l'estructura més que del caràcter. No obstant això, ja s'entreveu que no es pot traçar una línia clara entre l'estructura i el caràcter nacional.

**MASSA SOVINT LES
CONCEPTUALITZACIONS DE LA
NACIÓ HAN DESTACAT EN EXCÉS
EL CARÀCTER EN DETRIMENT DE
L'ESTRUCTURA NACIONAL**

A la llum del dret civil, l'existència de consentiment pot ser qüestionada quan hi ha violència, força, intimidació, engany, abús o error manifest. Per consegüent, sembla plausible interpretar en sentit ampli el que és o hauria de ser una decisió voluntària. A diferència dels refugiats, molts immigrants encaixen en el difícil context de decisió en el qual se situen els progenitors de l'esmentat exemple. D'una banda, en alguns sistemes de dret civil com ara el català, els progenitors podrien rescindir el contracte si el comprador els hagués pagat una quantia molt inferior al preu de mercat. Tanmateix, això ho podem incloure en la categoria d'abús o engany per part del comprador. Anàlogament, si els Estats receptors imposen condicions abusives d'integració o enganyen sobre aquestes condicions, aquestes haurien de poder ser qüestionades. De l'altra, si la família hagués estat forçada a vendre amb amenaça de mort sobre un dels seus membres, això viciaria clarament el consentiment. La darrera situació s'assemblaria més al cas dels refugiats que el dels immigrants.

Si els arguments anteriors no són suficients per a considerar voluntari l'acte de migrar, la decisió del país de destinació pot respondre més a la voluntat. Consegüentment, en comptes de la decisió d'emigrar en si mateixa, la decisió sobre on emigrar sembla un millor fonament d'un deure d'integració (no de completa assimilació) i d'una renúncia al dret d'autodeterminació nacional. Una altra opció fóra considerar l'acollida de l'Estat receptor com un acte graciós, condicionat a la integració de l'immigrant i a la renúncia a l'autodeterminació nacional. En tal context, cal emfatitzar que els Estats receptors generalment acullen individus i famílies, en comptes de societats completes o comunitats senceres. Per tot això, no és prudent posar excessives càrregues als Estats receptors d'immigrants només per raó dels comportaments injustos dels Estats d'origen.¹⁴

Finalment, hi ha diverses raons més institucionals i utilitaristes per a defensar aquesta integració i renúncia: (1) les minories nacionals tendeixen a estar concentrades territorialment de tal manera que l'autogovern resulta factible, mentre que els immigrants i les minories ètniques normalment no tenen nivells similars de concentració geogràfica. (2) Atesa la impossibilitat d'estendre forts drets d'autodeterminació a tots els grups, la prioritització de les minories nacionals sembla raonable. (3) Si els immigrants i les minories ètniques no tinguessin una obligació d'integració i de renúncia de l'autodeterminació nacional, conduiria inevitablement a tancar encara més les fronteres estatals. (4) I, com més obertes estiguin les fronteres, més marge de decisió tindran els immigrants per a escollir el seu país de destinació.

SI ELS IMMIGRANTS I LES MINORIES ÈTNIQUES NO TINGUessin UNA OBLIGACIÓ D'INTEGRACIÓ I DE RENÚNCIA DE L'AUTODETERMINACIÓ NACIONAL, CONDUIRIA INEVITABLEMENT A TANCAR ENCARA MÉS LES FRONTERES ESTATALS

14 Sens perjudici d'això, és defensable la següent correlació moral: com més seriosament els Estats receptors es prenguin el deure d'assistència de les societats que viuen sota condicions desfavorables que els impedeixen tenir un règim polític i social just o decent, més legítima serà la limitació dels drets culturals de la immigració.

L'objecció de la fragmentació excessiva

Tal objecció ve a dir que no hi ha prou espai a la Terra per a permetre un dret primari de secessió i que, si es reconegués, acabaria sent el privilegi d'uns pocs. És important minimitzar aquesta objecció a la llum de la justícia com a equitat multinacional. En general, les teories adscriptives solen patir menys aquesta objecció que les teories electives. Ja hem vist que un avantatge de les teories adscriptives, en contrast amb les electives, és que restringeixen en bona mesura les secessions infinites. Les dites secessions *ad infinitum* finirien en la mesura que no trobem nacions inferiors a la darrera nació independitzada. Un exemple nostrat seria el següent: en virtut de la justícia com a equitat multinacional, La Vall d'Aran podria esdevenir independent d'un futur Estat català, però no l'Hospitalet de Llobregat. Per consegüent, en una teoria adscriptiva com aquesta, el nombre possible de secessions encadenades quedaria significativament limitat. Altrament, les teories electives només posen límits de naturalesa més geogràfica i geopolítica (necessitat de concentració en un territori concret i necessitat de poder satisfer les funcions d'un Estat). Límits, per cert, que el contracte multinacional hipotètic també inclou per via del *Principi de territorialitat* i el *Principi de suficiència i de supervivència*.¹⁵

Altra cosa seria l'ajustament de les fronteres territorials, el qual es podria i s'hauria de desenvolupar de manera coherent amb el *Principi de democràcia* i el *Principi de pactisme i de bona fe negociadora*. És a dir, a partir de processos democràtics i de processos negociats. L'objectiu ha de ser incloure tants independentistes com sigui possible dins de les fronteres territorials del nou Estat i tants unionistes com sigui possible dins de les fronteres del romanent de l'Estat matriu. Com que no es poden prendre les fronteres territorials internes com veritats dades i fora de debat, els *referèndums en cascada* poden ser un mecanisme democràtic per a procurar que hi hagi el màxim d'unionistes a l'Estat continuador i el màxim de secessionistes a l'Estat successor, tot

conservant el *Principi de territorialitat* (o sia, tenir un territori nacional continu i cohesionat). Com que els processos democràtics no són perfectes i com que cal passar-los pel sedàs de la concentració territorial, la negociació entre els representants de l'Estat matriu, l'entitat secessionista i els ens locals en qüestió serà necessària i pertinent.

Per acabar, convé recordar la diferència entre l'existència d'un dret i l'exercici del mateix. Tothom té dret a vendre's el seu immoble, però si tothom el vengués o el volgués

vendre a la vegada segurament es generaria una forta crisi immobiliària. El dret de petició als poders públics i el dret de presentar al·legacions a les actuacions d'aquests poders són drets rellevants i àmpliament reconeguts, però si tothom els exercís alhora probablement no serien satisfets i tindrien un efecte col·lapse. Afortunadament, l'existència d'un dret no n'implica un exercici general, immediat i descontrolat. És més, resulta que l'exercici de la secessió és cada cop més viable en un món en el qual cada vegada hi ha més integració econòmica i en el qual els mercats cada vegada tenen menys fronteres. No només la integració econòmica sol anar de

**L'EXERCICI DE LA SECESSIÓ ÉS
CADA COP MÉS VIABLE EN UN MÓN
EN EL QUAL CADA VEGADA HI HA
MÉS INTEGRACIÓ ECONÒMICA I EN
EL QUAL ELS MERCATS CADA
VEGADA TENEN MENYS FRONTERES**

15 Quan la secessió no compleixi els requisits secessionistes, hem de recordar que la justícia com a equitat multinacional obliga moralment a procurar una autodeterminació interna per a la nació minoritària (*Principi d'autodeterminació interna*).

la mà de la desintegració política, sinó que la desintegració política dels Estats pot nodrir la integració política en estructures supraestats. Exemplifiquem-ho en el context de la Unió Europea. És intuïtiu pensar que el desmembrament dels grans Estats membres de la Unió (pensem en el Regne Unit) pot afavorir la major integració europea. En general, com més dèbils siguin els Estats membres en un sentit fàctic, més senzill i racional serà reivindicar i ampliar els poders polítics i jurídics de la Unió. Aquesta intuïció es pot anomenar *divide et integra*.¹⁶

L'objecció de la solidaritat amb els territoris més pobres

Aquesta objecció alerta que el dret de secessió pot esdevenir un instrument per a restringir o eliminar la solidaritat de les regions riques a favor de les regions més pobres. Convé fer unes precisions inicials. Primer, fixem-nos que aquesta objecció no opera en termes globals, sinó en termes estatals. No és una objecció formulada com a solidaritat entre territoris del món, sinó entre territoris estatals. Per tant, l'objecció no és tan cosmopolita com sovint es presenta, sinó més aviat estatalista. Certament, les fronteres territorials dels Estats són útils i raonables per diferents motius com ara responsabilitzar-se democràticament d'un territori (cuidar-ne la seva productivitat i prevenir-ne la seva sobre-explotació). Fins i tot si existís una república mundial, caldrien unes fronteres territorials per a gestionar la cosa pública de manera democràtica i adaptada a les singularitats locals.

Segon, molts Estats han sigut creats a partir de processos moralment objectables i això pot minimitzar el deure moral de solidaritat de certes comunitats incorporades de manera qüestionable. Tanmateix, car el pas del temps subsana els malfets, com més temps faci de la incorporació il·legítima, menys qüestionable serà el deure de solidaritat. Tercer, els científics polítics no estan completament d'acord en el fet que són les regions més riques (sense altres factors explicatius) les que volen la independència. Això no significa que el factor econòmic no sigui rellevant, però recordem que Quebec i Escòcia no semblen tenir posicions econòmiques millors que els seus respectius Estats matrius. De fet, si una regió és ben tractada econòmicament i la seva economia destaca per damunt de la resta d'economies regionals del mateix Estat, podria ser més aviat una raó per a quedar-se que no pas per a marxar. Quart, els ciutadans de les regions riques són similarment solidaris a la resta de ciutadans en termes individuals, però volen adaptar el marc espacial on opera la solidaritat a la seva nació. La nació és una comunitat de solidaritat.

En la justícia com a equitat multinacional, les nacions en la posició original i rere el vel de la ignorància no prohibirien el dret de secessió a les nacions riques, però els imposarien condicions més estrictes per prudència contractual. Hi hauria condicions procedimentals i condicions substancials més estrictes. Pel que fa a les procedimentals, el *Principi de democràcia* podria requerir unes majories més consolidades i el *Principi de pactisme i de bona fe negociadora*

ELS CIUTADANS DE LES REGIONS RIQUES SÓN SIMILARMENT SOLIDARIS A LA RESTA DE CIUTADANS EN TERMES INDIVIDUALS, PERÒ VOLEN ADAPTAR EL MARC ESPACIAL ON OPERA LA SOLIDARITAT A LA SEVA NACIÓ

16 Vid. BOSSACOMA, P. *Secessió i integració a la Unió Europea*.

s'intensificaria. Caldria negociar durant més temps i mostrar una voluntat veritable i prolongada d'arribar a acords amb l'Estat matriu. Acords com ara quins? Això ens porta cap a les condicions substantives i, concretament, toca presentar la *tributació secessionista*. El sistema de tributació secessionista podria consistir en una *contribució especial secessionista*, segons la qual s'acordés la quantitat final a liquidar quan es produís la secessió, i/o en un *impost secessionista*, segons el qual el territori secessionista quedés obligat indefinidament o per un llarg període de temps a satisfer una quota o percentatge de la seva riquesa en concepte de solidaritat amb l'antic Estat matriu. Mentre que l'objectiu de la *contribució* seria més aviat liquidar les inversions de l'Estat matriu al territori secessionista que mereixessin ésser retornades, el de l'*impost* seria gravar la diferència de riquesa relativa o per càpita entre l'Estat nou i l'Estat matriu. Una aproximació procedimental i substantiva en aquests sentits podria satisfer l'ideal d'autodeterminació nacional de manera harmònica amb el de justícia distributiva.

Vegem com es conjuga la tributació secessionista amb el *Principi de suficiència i de supervivència* del contracte multinacional hipotètic. Quan es diu “l'Estat matriu no pot veure alterada de

**EN LA JUSTÍCIA COM A EQUITAT
MULTINACIONAL, LES NACIONS
EN LA POSICIÓ ORIGINAL I RERE
EL VEL DE LA IGNORÀNCIA
NO PROHIBIRIEN EL DRET
DE SECESSIÓ A LES NACIONS
RIQUES, PERÒ ELS IMPOSARIEN
CONDICIONS MÉS ERICTES PER
PRUDÈNCIA CONTRACTUAL**

manera substancial la seva riquesa” es fa especial referència a l'impost secessionista. Altrament, la contribució especial secessionista es manifesta en el fragment “si l'Estat matriu no té un deure de suportar els danys i perjudicis derivats d'una secessió, ha de ser reparat, rescabalat o subsidiat per part del nou Estat”. La darrera oració del principi “si i només si la reparació, el rescabament o el subsidi no són possibles, es podrà evitar justament la secessió” ens diu que només es pot impedir legítimament la secessió quan els tributs secessionistes no siguin suficients o raonables. En aquest extrem s'aplicaria la paràbola del bon samarità, la qual dicta el deure d'una persona d'assistir-ne una altra quan, a canvi d'un cost relativament

baix, pugui prevenir, auxiliar o guarir un dany substancial. Per tant, el cost per a l'Estat matriu hauria de ser significativament elevat per a impedir una secessió. És a dir, l'Estat matriu sí que podria fins i tot usar la força contra aquelles secessions que impedissin la seva supervivència. Ara bé, les injustícies o greuges voluntaris que l'Estat matriu hagi comès o infligit contra el territori secessionista evaporen o minimitzen l'obligació de justícia distributiva del territori secessionista i, fins i tot, poden excloure el dret de l'Estat a defensar moralment la seva supervivència. Fixem-nos, doncs, que la justícia com a equitat multinacional procura generar un bon sistema d'incentius i desincentius a ambdues bandes.

L'objecció de l'amenaça secessionista i de la polarització

En aquest últim apartat es concentren dues objeccions perquè, tot i que són objeccions prou diferents, es poden respondre conjuntament. Cass R. Sunstein rebutja la constitucionalització del dret de secessió perquè permetria als titulars del dret utilitzar-lo com una amenaça enfront de les decisions de l'Estat matriu. I això, seguint l'autor, seria contrari a la idea de constitucionalisme com a estratègia de *precompromís* per a garantir la deliberació, la cooperació i la promoció de l'acció col·lectiva. Aquesta tesi s'alimenta de l'advertència d'Anthony H. Birch, segons la qual

els grups perdedors en el procés democràtic poden amenaçar amb independitzar-se quan no comparteixin la decisió de la majoria. Per això, Birch considera que quan hi ha un bon *dret de veu* no és necessari un *dret de sortida*. La segona objecció és la de la polarització. Sunstein alerta que els moviments secessionistes tendeixen a reflectir processos de polarització, en el sentit que les persones que tenen idees similars, en parlar i escoltar-se excessivament entre elles, van adoptant posicions cada vegada més extremes.

Malgrat que la constitucionalització de la secessió normalitza l'amenaça secessionista, tal amenaça també es pot produir malgrat la inexistència legal del dret de secessió. Si el dret internacional considera que existeix un Estat quan un aparell públic controla una població i un territori de manera efectiva i independent, l'amenaça de secessió no necessita el reconeixement legal del dret en qüestió. De fet, quan no hi ha dret institucionalitzat, l'amenaça queda més etèria però l'amenaçador al·lega les seves pròpies regles secessionistes, les quals sol teoritzar de manera que encaixin amb els suports que té. Es pot crear, doncs, una situació d'incertesa que pot anar en perjudici d'amenaçador i amenaçat.

Així doncs, una bona constitucionalització del dret de secessió, com a via especial de reforma constitucional, pot aclarir les regles i principis aplicables tot intentant promoure la deliberació abans, durant i després de la secessió. Ja veurem que la promoció de la deliberació entre institucions i faccions no només serà adequada per a mitigar les amenaces secessionistes indegudes, també per a frenar els mals de la polarització. Tal com apunta Weinstock, un dret de secessió ben regulat pot disminuir les amenaces de secessió per diverses vies: (1) requerir majories clares, de manera que només sigui creïble aquella amenaça que disposi d'un suport democràtic de pes; (2) imposar un lapse de temps entre referèndums o processos de secessió, de manera que l'amenaça secessionista esdevingui un recurs escàs.

Ara podem qüestionar si aquesta amenaça és sempre negativa o perjudicial. L'amenaça d'un ciutadà a un altre dient-li "si no compleixes els teus deures legals, et denunciaré" és perfectament legítima i sana per a l'ordenament jurídic. De manera similar, hi poden haver amenaces secessionistes que siguin saludables per a la política plurinacional de l'Estat. Com que l'equilibri multinacional se sol decantar a favor de la nació majoritària, el dret de secessió pot reequilibrar la multinacionalitat de l'Estat. Més concretament, com que les federacions tenen una tendència a la centralització, el dret de secessió pot ajudar a mitigar-la. És més, una amenaça ben sovint va precedida o seguida per un debat o una negociació. Així doncs, l'amenaça secessionista pot promoure una sana deliberació sobre l'encaix multinacional de l'Estat.

Finalment, convé qüestionar el fet que l'amenaça secessionista sigui una amenaça realment eficaç. El fet que l'amenaça només es pugui materialitzar una sola vegada i que tal materialització sigui tan incerta i costosa per a l'amenaçador, qüestionen seriosament el seu veritable efecte disruptor. Un exemple el trobem en l'amenaça secessionista del Regne Unit respecte de la Unió Europea, la qual no sembla, aparentment i de moment, haver estat molt efectiva (tot i el gran poder disruptor que ha tingut i exercit el Regne Unit en la integració europea). Hi ha mecanismes constitucionals, com ara el dret d'inaplicació o el dret de vet, que poden ser tant o més disruptors. No obstant això, tots aquests drets, incloent-hi el de secessió, poden envigorir la deliberació i l'equilibri multinacional.

**COM QUE L'EQUILIBRI
MULTINACIONAL SE SOL
DECANTAR A FAVOR DE LA
NACIÓ MAJORITÀRIA, EL DRET DE
SECESSIÓ POT REEQUILIBRAR LA
MULTINACIONALITAT DE L'ESTAT**

Aquestes objeccions també es poden respondre a partir d'una teoria constitucional sobre la secessió unilateral basada en les *reformes revolucionàries*. A fi de reduir l'ús indegut de l'amenaça de secessió com a arma política, la secessió unilateral respecte d'un Estat democràtic i liberal no pot ser concebuda com un objectiu trivial o excessivament senzill. Encara que el preu a pagar per una secessió ja sol ser prou elevat de per si, cal assegurar-se o corroborar que existeix la voluntat, la cohesió, la tenacitat i la força popular inicial suficient per a emprendre el camí unilateral. Un *Nosaltres el Poble* no es pot erigir, independitzar, constituir, reunificar i/o reconstituir cada pocs

anys. Des d'un punt de vista institucional en comptes de purament teòric, no és sostenible l'argument a favor d'una via fàcil cap a la independència amb el pretext que sempre serà possible la reunificació en el futur. Aquesta opció només ha de ser concebuda com a possibilitat a llarg termini. De no ser així, els Estats, les nacions, les altres comunitats i les persones estarien sotmesos a costos i riscos excessius.

**UNA SECESSIÓ, ESPECIALMENT SI
ÉS UNILATERAL, NO ES POT LLEGIR
EN CLAU DE POLÍTICA ORDINÀRIA,
SINÓ EXTRAORDINÀRIA**

Una secessió, especialment si és unilateral, no es pot llegir en clau de política ordinària, sinó extraordinària. No és acceptable, ni en el pla teòric ni en el pràctic, una teoria líquida sobre el dret de secessió. Una teoria sòlida ha de procurar no apoderar excessivament les *elits* secessionistes ni la *massa* secessionista, ans exigir la solidesa i la perseverança del *poble* secessionista.

Les secessions, i encara més si són unilaterals, no han de ser objectius senzills perquè l'àmbit territorial i subjectiu de l'Estat és un dels principals marcs legals i polítics a on la deliberació, la protecció, la redistribució i la retribució tenen lloc. La unió a llarg termini, també la multinacional, serveix per a garantir una estabilitat dels vincles de convivència, deliberació, lleialtat, confiança, fraternitat, cooperació, reciprocitat i solidaritat. Certament, no només les nacions frueixen i són mereixedores d'aquests valors. L'Estat també ha de procurar tenir-los i promoure'ls. Per això, entre altres motius, l'Estat i la nació són conceptes que ben sovint van de bracet.

Si tant la unitat com la secessió són preses seriosament, es poden atribuir significats renovats a les barreres constitucionals a la secessió. Tals resistències constitucionals poden evitar amenaces indegudes i secessions poc recolzades. Altrament, si la secessió no es concep amb la gravetat que es mereix, el risc d'amenaces indegudes i de secessions vanes creix exponencialment. Les barreres constitucionals també poden servir com a testos legals per a garantir que hi ha una nació preparada per a autoconstituir-se democràticament en un *Nosaltres el Poble* sobirà, cohesionat, resistent i perdurable. En aquest sentit, les barreres constitucionals poden ser resistències contra la *massa* secessionista o les *elits* secessionistes sense el poble, tot requerint una veu genuïna del poble desitjós de crear un nou ordre liberal-democràtic. Finalment, les barreres constitucionals poden donar el temps suficient perquè una eventual majoria letàrgica a favor de la unitat pugui ésser escoltada. No només cal donar temps a tals minories silencioses perquè surtin a la llum pública, sinó que cal donar temps a les *elits* unionistes perquè puguin convèncer a la ciutadania sobre els mals i els perills de la secessió. Aquesta temps d'espera dels secessionistes i de convèncer dels unionistes és bo per a alimentar el debat i la deliberació en moments que ja hem vist que la deliberació entre faccions és escassa però necessària.

Només després d'un període d'intensa deliberació pública, participació i mobilització, el clamor secessionista pot ésser considerat un clamor jurídicament constituent i, llavors, el dret constitucional de l'Estat matriu s'hauria de retirar. En tal punt, els temps constituents emergiran per sobre dels temps constituïts. Aquest retrocés del dret constitucional pot ser entès, doncs, com

una reforma revolucionària de la constitució. Si la secessió és internalitzada per les més altes jurisdiccions de l'Estat, una secessió primerament unilateral es pot convertir en una secessió consentida i acordada. Aquest canvi i reconeixement jurisprudencial acceptaria o ratificaria una reforma constitucional implícita i les negociacions sobre la secessió podrien començar.

Una teoria secessionista sòlida requereix la virtut de la gravetat. No pot incórrer en el vici postmodern de treure solemnitat a les institucions, ni confondre una reforma extraordinària amb una simple reforma ordinària. No es pot capgirar tot en qualsevol moment. La seguretat jurídica i el vincle entre ciutadà i Estat no es poden menystenir. Ara bé, les solemnitats i barreres excessives al canvi constitucional, també poden comportar problemes greus. Aquests problemes poden ser de tres menes: democràtics, legals i socioeconòmics.

Els problemes democràtics arriben derivats de l'exigència d'una mobilització ciutadana excessiva. Quan una majoria de ciutadans es cansen de reclamar quelcom legítim per vies pacífiques i democràtiques, es poden esdevenir dos fenòmens relativament oposats però no excloents. Pot sorgir o augmentar el descrèdit i la desafecció amb les institucions democràtiques i amb els motius de les seves decisions. Tal descrèdit i desafecció pot comportar perdre la confiança en la democràcia liberal i els seus mètodes de resolució de conflictes. Això, finalment, pot nodrir vies no-democràtiques. En altres paraules, les solemnitats i barreres excessives al canvi constitucional poden alimentar vies basades en la intimidació, la força i la violència.

Els problemes jurídics sorgeixen derivats d'una defensa del *statu quo* excessivament basada en criteris formalistes. Cal tenir ben present que les Constitucions liberals solen disposar de procediments difícils de reforma, els quals encara resulten menys a l'abast d'una eventual majoria ciutadana en el si d'una nació perifèrica. Quan hi ha una majoria clara d'aquests ciutadans a favor de la secessió i les institucions centrals es neguen a negociar de bona fe el canvi constitucional, sorgeix una desconfiança en el dret públic entre els independentistes. El dret públic pot semblar un instrument en mans de només una de les parts i pot deixar de semblar una tècnica social per a la protecció dels ciutadans i de les minories. El dret públic també pateix quan, des de les posicions independentistes, la interpretació del dret es fa de manera excessivament voluntarista i a partir de raons i raonaments impropis de la disciplina jurídica. Les institucions jurídiques s'arraconen per a cercar nous conceptes amb definicions i règims jurídics a la carta. Conceptes jurídicament desconeguts fins al moment (com el *dret a decidir*, *consultes no-referendàries*, *procés participatiu*, *eleccions plebiscitàries*, *procés constituent no subordinat*) irrompen en el debat i cada una de les parts en litigi en fa la seva lectura (sovint, esbiaixada). Al cap i a la fi, tals *pseudo-conceptes* difícilment acaben triomfant davant de les regles i principis vigents i, en conseqüència, la desconfiança en el dret públic no deixa d'incrementar.

Els problemes socioeconòmics en sentit ampli apareixen derivats dels grans esforços i recursos que es dediquen a la pugna secessionista. La mobilització d'un Nosaltres el Poble emergent no es pot demanar que sigui excessivament intensa ni prolongada perquè és bo, en termes econòmics i socials, que la ciutadania es pugui tornar a concentrar en els seus negocis, reptes i altres afers privats en general. En la Grècia antiga, sembla que la ciutadania podia estar perpètuament mobilitzada gràcies a la massa d'esclaus, dones i altres persones sense drets de ciutadania que

NOMÉS DESPRÉS D'UN PERÍODE D'INTENSA DELIBERACIÓ PÚBLICA, PARTICIPACIÓ I MOBILITZACIÓ, EL CLAMOR SECESSIONISTA POT ÉSSER CONSIDERAT UN CLAMOR JURÍDICAMENT CONSTITUENT I, LLAVORS, EL DRET CONSTITUCIONAL DE L'ESTAT MARIU S'HAURIA DE RETIRAR

**CONVÉ PROCURAR QUE EL POBLE
QUE ES VOL INDEPENDITZAR
ES MOBILITZI DE MANERA
MAJORITÀRIA I PERLLONGADA,
QUE SUPERI DIVERSES BARRERES
CONSTITUCIONALS, QUE SE
SOTMETI A DIVERSES PROVES
DEMOCRÀTIQUES I QUE VAGI A LES
URNES EN DIVERSES OCASIONS**

atenien les esferes privades. En aquells temps, la distinció contemporània entre esfera pública i privada era difusa. La concepció moderna de llibertat, pròpia de les democràcies liberals d'avui, impedeix exigir a la ciutadania unes virtuts públiques excessivament elevades i perllongades. D'altra banda, si la desconfiança en la democràcia i en el dret fa sorgir vies no democràtiques i il·legals, la clivella entre independentistes i unionistes pot esdevenir una fractura social preocupant i que afecti a tota una generació.

En definitiva, convé procurar que el poble que es vol independitzar es mobilitzi de manera majoritària i per-

llongada, que superi diverses barreres constitucionals, que se sotmeti a diverses proves democràtiques i que vagi a les urnes en diverses ocasions. Aquesta resposta, la qual intenta mostrar que la voluntat secessionista és clara i sostinguda, ha de servir per a respondre les objeccions de l'amenaça secessionista i de la polarització. Ara bé, exigir una mobilització excessiva pot comportar problemes tant o més greus.

Breu nota bibliogràfica

No correspon aquí reproduir tota la bibliografia que es maneja en el llibre *Justícia i legalitat de la secessió* (Barcelona: Institut d'Estudis Autònoms, 2015). Ni l'espai de la revista ni la paciència dels lectors ho recomanen. En canvi, és pertinent fer una remissió a la bibliografia en qüestió i complementar-la amb les obres més rellevants que s'han treballat en els darrers temps i, concretament, que s'han usat per a elaborar el present article. També inclouré els meus treballs recents relacionats amb les qüestions aquí tractades.

- ARMSTRONG, J.A. *Nations Before Nationalism*. The University of North Carolina Press, 1982.
- BAUER, O. "The Nation". A: BALAKRISHNAN, G. (ed.). *Mapping the Nation*. London: Verso, 2012, p. 39-77.
- BIRCH, A.H. "Another Liberal Theory of Secession". *Political Studies* XXXII, 1984, p. 596-602.
- BOSSACOMA, P. "Secesión, democracia y derecho", *Iuris*, núm. 17, 2015, p. 89-103.
- BOSSACOMA, P. "Qui serien els ciutadans d'un hipotètic Estat català?", *Perspectives d'estat*, Institut d'Estudis Catalans, 2015.
- BOSSACOMA, P. *Secesión i integració a la Unió Europea*. Barcelona: Institut d'Estudis de l'Autogovern, 2016.
- COUTURE, J.; NIELSEN, K.; SEYMOUR, M. (ed.). *Rethinking Nationalism*. Calgary: University of Calgary Press, 1998.
- CUADRAS-MORATÓ, X. (ed.). *Catalonia: A New Independent State in Europe?*. Abingdon: Routledge, 2016.
- HALJAN, D. *Constitutionalising secession*. Portland: Hart Publishing, 2014.
- MACCORMICK, N. *Questioning Sovereignty. Law, State, and Practical Reason*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

- MONAHAN, P.J.; BRYANT, M.J. *Coming to Terms with Plan B: Ten Principles Governing Secession*. Howe Institute Commentary 83, 1996.
- NORMAN, W. "From quid pro quo to modus vivendi: can legalizing secession strengthen the plurinational federation?". A: REQUEJO, F.; CAMINAL, M. (eds.). *Political liberalism and Multinational Democracies*, London: Routledge and Institut d'Estudis Autònoms, 2010, p. 185-205.
- NORMAN, W. *Negotiating Nationalism: Nation-building, Federalism, and Secession in the Multinational State*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- PATTEN, A. *Equal Recognition. The Moral Foundations of Minority Rights*. Princeton: Princeton University Press, 2014.
- SUNSTEIN, C.R. *Designing Democracy. What Constitutions Do*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- WALZER, M. *Spheres of Justice. A Defense of Pluralism and Equality*. New York: Basic Books, 1983.
- WEINSTOCK, D. "Constitutionalizing the Right to Secede". *The Journal of Political Philosophy*, vol. 9, num. 2, 2001, p. 182-203.

Pau Bossacoma, és doctor en Dret i membre de l'Institut d'Estudis de l'Autogovern

Nota de l'autor: Vull agrair especialment el mestratge filosòfic de Neus Torbisco i Joan Vergés en la cerca de la justícia de la secessió. També és d'agrair el suport del Centre d'Estudis de Temes Contemporanis i l'empenta de Joaquim Torra, el seu director.